

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਰੋਪੜ

ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾ ਨਿਰਾ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੀਰਘ-ਅਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਲਘੂ-ਅਕਾਰੀ ਵੀ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ-ਤੁਕੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਵਨ-ਅੱਖਰੀ, ਸਿੱਧ-ਗੋਸ਼ਟਿ, ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਿਉਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਲੱਛਣਾਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ, ਲਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਕਸਰ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾ ਨਿਰਾ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ। ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੋਹਰੇ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਵਾਂ ਜਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ, ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਕਾਰਾਂ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀਆਂ, ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦਭਵ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਠਨ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ- ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਵੀ ਰੂਪਕਾਰ ਜਾਂ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਬੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਭਵ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਚੱਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਦਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਲਹਿਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਕਲਿਆਣ ਵੱਲ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮਿਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਰਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਵਿਰਾਸਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹਨ। ਜੀਵ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿਰ ਪਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਖਰੇਵੇਂ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਭਾਵ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਕ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਦੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰਬ ਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਹੋਇਆਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਸਮੂਹਿਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਖੁੜ੍ਹਾਂ, ਤੋਟਾਂ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਥਿਤੀ, ਰੁਤੀ, ਸਤਵਾਰਾ, ਪਹਰੇ ਅਤੇ ਫੁਨਹੇ ਆਦਿ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰਵ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸਟ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਿਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਸਰੀਰਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦੱਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਨਿਘਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ/ਧਾਰਮਿਕ ਅਨਾਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ' ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਵੰਗਾਰ ਭਰੀ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੁਹੇਲੇ ਹੋਣ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਖਾਵੇਂਪਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕ-ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਗੰਥ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ, ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜਣਾ, ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਾਤ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਰਘ-ਅਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਲਘੂ-ਅਕਾਰੀ ਵੀ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ-ਤੁਕੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਵਨ-ਅੱਖਰੀ, ਸਿੱਧ-ਗੋਸ਼ਟਿ, ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋਦਰ, ਸੋ ਪੁਰਖ, ਆਰਤੀ, ਪਹਰੇ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਅੰਜਲੀਆਂ, ਸੋਹਲੇ, ਛੰਦ, ਰੁਤੀ, ਥਿਤੀ, ਦਿਨਰੈਣਿ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅਕਾਰੀ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਬਾਰਹਮਾਂਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ' ਸਰੋਦੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਾਹਮਾਹ, ਰੁਤੀ, ਦਿਨਚੈਣਿ ਆਦਿ। ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਬਦਲਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ‘ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ’ ਵਿੱਚ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਵਟਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਮਨ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:-

ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ

ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ ਮੈਂ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੈ।¹

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ, ਅੰਜਲੀਆਂ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਕਰਹਲੇ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੁਚੇਤ ਮਨੋਰਥ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਜੁਗਤ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਨਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਹਨ:

ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਨ ਚੇਤਨੀ ਮਨਿ ਆਪਣੈ ਸੁਚੇਤ।।

ਛੁਟੇ ਤਿਲ ਬੂਆੜ ਜਿਉ ਸੁੰਵੇ ਅੰਦਰਿ ਖੇਤ।।²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਮੁਹਾਂਦਾਰਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਵਰਗ ਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕਿਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਉਪਰ ਬ੍ਰਜੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

ਅਬ ਹਮ ਚਲੀ ਠਾਕੁਰ ਪਹਿ ਹਾਰਿ।।

ਜਬ ਹਮ ਸਰਣਿ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀ ਆਈ

ਰਾਖੁ ਪ੍ਰਭੂ ਭਾਵੈ ਮਾਰਿ।।³

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਤਨੀ ਬਲਵੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ

ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਨੈਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਆਦਿ ਗੰਥ, ਪੰਨਾ 1108
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 463
3. ਉਗੀ ਪੰਨਾ 427-28

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈਂ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ, 1997.
- ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994.
- ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਗੁਰਬਾਣੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੂ ਮਾਈਂ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ। 1996.
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1981.

ਪੱਤਰ ਪੌੜ੍ਹਕਾਵਾਂ

- ਖੋਜ ਪੱੜ੍ਹਕਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅੰਕ 26, ਸਤੰਬਰ, 1985
- R.S. Crane, 'The Idea of Humanities and other Essays: Critical and Historical.